

Mózes Mihály

A TRADICIONÁLIS IPAR VÁLSÁGA ERDÉLYBEN (1849–1914)

A céhes ipar válsága és a céhrendszer eltörlése

A 19. század közepére a céhrendszer túlhaladottá vált. A reformkorban már felvetődött felszámolásának szükségessége, de az 1840. évi ipartörvény noha biztosította az ipari üzemek alapításának lehetőségét, nem érintette a céheket. Negyvennyolc is adós maradt e fontos lépéssel. Az ötvenes-hatvanas években kibontakozott nagyipari fejlődés, majd különösen a gründolási láz, végképp felvetette a céhek halálának szükségességét. Gazdaságtalanná vált a hagyományos céhbeli termelés, megteremtődött egy erős konkurencia, megjelent a tőke, s minthogy átalakítani nem tudta a merev kereteket, elsöpörte azokat. A városi piacokon élvezett privilégiumait a céh a belső piac kiszélesedésével elvesztette.¹ Az általunk vizsgált peremvidékeken még a vásárlóképtelenség is súlyosbította a helyzetet, hisz Erdély hegyvidékein még jószerével a természetes gazdálkodás állapotai uralkodtak a hetvenes évek elején is. Szilágyi István így írt a Máramaros megyei gondokról: „Azon mondhatni nomád állapot, amelyet a ... megye népességének legnagyobb, a falukon élő része élt, egyáltalán nem volt kedvező a kézműipar gyarapítására.”² Másutt ezt olvashatjuk: „amire rendes foglalkozásaik mellett (földművelés, baromfitenyésztés) szükségük volt, azt maguk állították ki, s igen kevés volt, amiért vásárt, boltost fel kellett volna keresniök.”³

Leginkább még a helyi tradicionális szükségleteket kielégítő iparágak voltak jobb helyzetben. A románnak bocskor kellett, a magyarnak bőgatya⁴ s ezt részben a háziipar, részben a céh állította elő. Egy sor mesterség – amelyekben megjelent a nagyipari konkurencia, azonban válságba jutott korszakunk kezdetére. A lakatosoknak, asztalosoknak, szabóknak bizony alapos okuk volt a panaszra! Máramarosban is a szabók – már a korszak kezdetén is jórészt a „műveltebb osztályok számára” dolgoztak.⁵

Más vidékeken a panaszok hasonlóak voltak. Példaként hoznánk a debreceni céhek történetét is, jellemző példaként a tisztántúli állapotokra. Az alapanyagárak rendkívül magasak voltak, hasonlóan a szállítási költségekhez, ez kétoldalú

---

¹ Pauline Gregg: From Black Death to the Industrial Revolution. London, 1976. 136–137. A Social and Economic History of England

² Szilágyi István: Máramaros vármegye leírása. Bp., 1876. 436.

³ Uo., 267.

⁴ Uo., 437.

⁵ Mérey Gyula: A magyar céhrendszer 48 előtt. 68.

problémát jelentett.⁶ Egyrészt a magas alapanyagárak már eleve csökkentették a jövedelmet. Ezen túlmenően a megjelenő konkurencia – főleg Pest felől – szintén az árak csökkentését követelte. Mindezt esetleges más piacra szállításkor a magas elszállítási költség, „szekérbér” fedezett.

A gombkötő céh például egy jelentésében azt írta, hogy „a Bécsből hozott áruk 50%-kal olcsóbbak az általunk előállítottnál.”⁷

Érdeemes idézni a legnagyobb debreceni céh panaszait:⁸

„Ezen a vidéken az utak rosszasága és gyakran járhatatlansága miatt, mely nagy kárunk van mind a helybeli, mind a vidéki kézműveseknek, azt kiszámítani nem lehet, hanem az általános tapasztalásból indulva ki azt jegezhetjük meg, hogy gyakran az utak járhatatlansága miatt műveinket nem vihetjük vásárra és mivelhogy a kéntelenség esetében csakugyan vitetnünk kell életünk és drága műveink veszedelmeztetése mellett – hárommannyi szekérbér fizetése mellett is, alig tudunk elhatolni az célzott vásárra... mit osztán egyenesen követ a mesterség folytatásának fennakadása.”⁹

Hasonló helyzetben volt szinte valamennyi debreceni céh. A magas alapanyagárak bénították a kovács, az asztalos, a mészáros, (!) gubacsapó, molnár, ács, szücs, lakatos, kerékgyártó, fésűs, kőműves, stb. céhek működését.

Egyes céhek kísérletet tettek az alapanyagár felbecsülésére is.

Céh	Beccslés
ács	20%
szücs	25-30%
kőműves	50%
kalapos	40% ¹⁰

Kétségtelen, hogy a rossz úthálózat gátolta a debreceni ipar fejlődését. Ezzel magyarázható, hogy a város iparának piackörzete meglehetősen szűk volt. Főleg a város közvetlen környékén adták el az iparosok áruikat.

Itt célszerű elkülöníteni azokat a piacokat, ahonnan a debreceniek vásároltak, azoktól ahol eladták.

A vásárlások rendszerint olyan helyeken történtek, ahol alapanyag volt. A mészárosok pl. a „Szilágyságból és Erdélyországból”, a gubacsapók félig az itteni piacokon, félig Lengyelország, Bukovina piacain szerezték be áruikat. A molnárok a faanyagot a váradi piacon vagy Bereg vármegyében, a fazekasok fát,

⁶ Marton Béla: Debrecen kézműipara. Különnyomat. 3–7.

⁷ HBML Céhiratok (1021/b)

⁸ HBML Céhiratok (1021/b)

⁹ HBML Céhiratok (1021/b)

¹⁰ HBML Céhiratok (1021/b)

lenmag olajt Egerben, Nagyváradon, Nagybányán vásároltak. A gombkötők Ausztriából hozták az alapanyagot, mivel a magyar drágább volt.¹¹

A vasat a kovácsok, lakatosok, a „*felsőbb vármegyéből*” szereztek be.¹²

A festők Budapestről hozták a szükséges alapanyagot. Az asztalosoknak „*a két szomszéd honból, Erdélyből és Máramarosból nyereszkesedő egyének szállították a fát, csak nyáron, emiatt magas faárak voltak.*”¹³

A szabó céh Szebenben szerezte a szükséges alapanyagot. Néhány céh: pl. a fésűsök, fazekasok, kerékgyártók, szűcsök a helyi piacon is be tudták szerezni szükségleteiket.¹⁴ Ennél természetesen szűkebb volt a debreceni áruk piaca. Az asztalosok még a helyi piacon sem bírták a konkurenciát a „*raktárral*”, amely Pesten gyártott bútorok állandó értékesítésével foglalkozott. A szabók szintén a helyi piacon adták el portékáikat.

A fésűsök mesterségük jellegéből adódóan a kezdeti időszakban viszonylag nagy piackörzettel rendelkeztek. Áruik eljutottak Nagyvárad, Gyula, Nagykálló, Nyíregyháza, Karcag, Székelyhíd, Diószeg és Margita piacaira is. Az 1860-as évektől kezdődően a konkurencia miatt e piacok egy részét elvesztették.¹⁵ A lakatosok alig tudtak eladni. Itt már érződik a gyáripar konkurenciája.

„*Vásáraink és boltjaink el vannak halmozva külföldi gyári munkával, ... semmiképp sem versenyezhetünk*” – írta a lakatos céh jegyzője.¹⁶

A kerékgyártók helyben se nagyon bírták a konkurenciát a Tiszahátiakkal és a Kobol-Kutiakkal.¹⁷

A csizmadiák nagy számuk ellenére szintén helyben értékesítették főleg termékeiket, esetleg Hajdú, Bihar és Jász-Nagykun vásárain. A mészárosok piaca természetszerűen a város volt. A festők is főleg Debrecenben dolgoztak. Esetenként Nyíregyházán, Hajdúnánáson, Hajdúböszörményben is vállaltak munkát.¹⁸

A szabók, kovácsok szintén főleg Debrecenben értékesítették áruikat.¹⁹

A piackörzet vizsgálata alapján is igazolódik fenti megállapításunk. Ez a kisipar sem volt képes a helyi szükségleteknél lényegesen többet termelni. Más piacra szállítás, csak egyes iparágak esetében volt. Az iparok nagy része még a helyi konkurenciát sem bírta.

Kimutatható volt már egyes esetekben a nagyipari konkurencia hatása, pl. a lakatosoknál, de 1880 után vált erőteljesebbé.

¹¹ HBML Céhiratok (1021/b)

¹² HBML Céhiratok a/1021/b.

¹³ HBML Céhiratok IV/a 1021/b.

¹⁴ HBML Céhiratok (1021/b)

¹⁵ HBML Céhiratok (1021/b)

¹⁶ HBML Céhiratok (1021/b)

¹⁷ HBML Céhiratok (1021/b)

¹⁸ HBML Céhiratok (1021/b)

¹⁹ HBML Céhiratok (1021/b)

Az úthálózat fokozatos kiépülése, a hitelviszonyok javulása jelentékenyen fokozta a konkurenciát. Más vonatkozásban viszont előnyös volt, hisz az alapanyagárak csökkenéséhez vezetett. A debreceni kézműipart nehéz helyzetből kísérelték megrendíteni azok a céhek, amelyek kérték, hogy ne kereskedjenek debreceni kereskedők olyan termékekkel, amelyeket nem a városban készítettek.²⁰

A céhek tehát nem voltak képesek fejlődni, nem sikerült a megfelelő felvevőképességű piacörzetet létrehozni, nem bírták a konkurenciát, így képtelenek voltak betölteni feladatukat. Adataink arra is bizonyosággal szolgálnak, hogy ebből a helyzetből az iparosok számának csökkenésével akartak kilábalni:

„Sok céheknél a Legényeket tartani nem akarják, ... a Felszabadult Ifjakat Legényeknek el nem ismerik mindaddig, míg azokat bizonyos summapénzt lefizetésére nem készítetik.”²¹

A céh láthatóan túlélte önmagát – korszerűtlenné vált, nagyrészt emiatt került sor az alapvető ipari *szervezeti* változtatásokra.

Az erdélyi városok céhes iparának utolsó „nagy korszakát” is korszakunk kezdete előtt érdemes keresnünk. Miskolczy Ambrus a reformkort nevezte a tradicionális erdélyi „*utóvirágzásnak*”.²² A század közepén még a lakosság 2/3-a volt önellátó és komoly tere volt a háziiparnak. Még a köznemesnél is, ha három szobája volt abból az egyiket az „*osztováta*”, a szövőszék foglalta el.²³ A sajátos helyi szükségletek, öltözködési szokások ekkor még éltették a céhes ipart. Brassó vagy Nagyszeben posztóárui Erdély-szerte híresek voltak, mindkét város még korszakunk kezdetén is hazai viszonylatban szokatlanul fejlett textiliparral rendelkezett. Brassóban, Szebenben, de Segesvárt is 30% fölött volt a ruházati iparból élők száma az összes iparos népességen belül még 1870-ben is.²⁴

Ugyanakkor már a század derekán nehezült a helyi céhek helyzete. Brassóban már 5-6%-kal olcsóbb volt az osztrák posztó, mint a helyi gyártmány. Az osztrák posztót ráadásul a híre miatt is szívesebben vásárolták, előkelőbbnek számított a hazainál. Szászrégenben is megjelent az új divat, angol-francia fazon szerint kezdtek öltözködni, s megjelent a hazai divat is. A sok használati cikket pl. bécsi búturutánzatokat azonban érdemes volt egyelőre még helyben előállítani, mert a nagy szállítási költségek biztos védelmet nyújtottak a konkurenciával szemben. A kérdés csak az volt, hogy meddig.

A vasút és úthálózat kiépülése a céhek monopolizálta városi, városkörnyéki piacok védettségét, elszigeteltségét megszüntette a helyi céhes ipart a gyáripar

²⁰ HBML Céhíratok (1021/b)

²¹ Márki Sándor: Arad vármegye és sz. kir. város monográfiája. Arad, 1895. 855.

²² Miskolczy Ambrus: Népeesség, társadalom és gazdaság a reformkori Erdélyben. Történelmi Szemle, 1980/3. 524.

²³ Horváth József: Bírálát és ragasztvány. Idézi: Miskolczy, i.m. uo.

²⁴ Lendvai Jenő: Ipar, kereskedelem, hitelügy és forgalom. In: Magyarország megyéi és városai. Temes vármegye. Bp., é.n. 182.

versenytársává tette. A Tisza-Maros szögében is hasonló folyamatok játszódtak. Lendvai Jenő rezignáltan állapította meg, hogy „jöllehet az iparosok számát illetőleg (Temes megye) felülmúlja az ország többi vármegyéjét, mégsem állítható, hogy az iparilag kiváló vármegyék közé tartozik.”²⁵

Az 1859-ben kiadott iparrendtartás is óvakodott még a céhek megszüntetésétől, megpróbálkozott viszont megoldást keresve az ipartársulatok létrehozásával, amelynek feladata a különböző területeken egyforma ipart űzők egyesítése.²⁶

1872-ben megjelent végül az új ipartörvény, amely kimondta, hogy a törvény életbelépésétől számított 3 hónapon belül valamennyi céhet meg kell szüntetni. Ezzel véget ért a vita és a törvény értelmében: „A magyar korona területén minden nagykorú vagy nagykorúnak nyilvánított egyén... nemre való tekintet nélkül... bármely iparágat, bárhol önállóan és szabadon gyakorolhat.”²⁷

A kisipar szerepe, fejlődési problémái

A 19. század közepétől a Monarchia nyugati tartományaiban kibontakozott az ipari forradalom. Gyors ütemben bővültek a korábban céhes ipari vállalatok, manufaktúrák, s a gőzgép elterjedése megnövelte a vállalati méreteket, forradalmasította technikai, technológiai fejlettségüket. Magyarország a vámunió következtében érezte ennek a folyamatnak hatásait, s a hazai iparfejlődés reakciója meglehetősen ellentmondásos volt. Az osztrák s a hazai nagyipari konkurencia egyfelől nehezítette, másfelől segítette is a hazai kisipar fejlődését. A fejlettebb technikán alapuló tömegtermelés alacsonyabb árai a gyáripar térhódítását indukálták. Az osztrák konkurencia azonban sok területen gátolta a hazai nagyipar kiépülését s e vonatkozásban konzerválta a kisipar továbbélését. Ennek az ellentmondásos helyzetnek lett a következménye a kisárutermelés jelentős súlyának fennmaradása hazai iparfejlődéseinkben. Ránki György ezzel kapcsolatban megállapította, hogy a közlekedés viszonylag gyors kiépülése ellenére a helyi piacok ellátásában a kisárutermelés szerepe sokáig döntő maradt. Döntő maradt, de jelentős átalakulások árán. Felbomlott a céhrendszer, megváltozott a kisipari termelés egész struktúrája. Eltűntek szakmák, s újak tucatjai jelentek meg. Új igények kielégítésére kellett vállalkoznia a kisiparnak, s egyre inkább javító-szolgáltató jellegűvé kellett átalakulnia. Az árutermelő illetve javító szolgáltató jellegű kisipar fejlődésének lehetőségei korszakunk végéig messzemenően adottak voltak, hisz a városi lakosság gyorsan növekedett s egy jelentősebb vásárlóképes kereslet állhatott szemben a növekvő kisipari termeléssel. Előtérbe került a „minőségi kisipar”. A századvég közgazdaszai egyre erőteljesebben törtek lándzsát mellette, s ha nehezen is, de korszakunk végéig – megannyi ne-

²⁵ Mózes Mihály: Debrecen ipara a dualizmus korában. In: Ránki György szerk.: Debrecen iparának története a kapitalizmus korától napjainkig. Debrecen, 1975. 93.

²⁶ Dobsa László: Kézműves szervezetek fejlődésének története. Bp., 1929. 18–38.

²⁷ 1872. évi ipartörvény, I. fejezet. MT. 1872–74. 3.

hézség ellenére – létezni tudott. Ebben szerepet játszott a hagyományos – esetenként máig is ható – értékítélet, amely a kisipari munka termékét kedvezőbbnek értékeli a sorozatban gyártottnál.

A 90-es évek elejére már végbement a tradicionális kézműipar felbomlása és az új, a tőkés viszonyokhoz asszimilálódott kisipar kialakulása. Ugyanakkor még a századfordulón is 67%-kal képviselt a kisiparban foglalkoztatott munkások aránya az összmunkás létszámhoz viszonyítva.²⁸ Korszakunk iparfejlődésének egyik fő jellegzetessége a kisipar igen nagy súlya az ipari foglalkoztatottsági struktúrában. Különösen igaz ez utóbbi megállapítás az általunk vizsgált régiókban. Korszakunk végéig egész Erdélyben összesen 322 olyan vállalat alakult mindössze, amely húsz munkásnál többet foglalkoztatott. A Tisza bal parti területek a hasonló „nagyüzemek” száma csak 247, a Tisza-Maros szögében 313 volt. Néhány iparosodottabb területtől eltekintve alig-alig látjuk a nagyipar komolyabb térhódítását. Az összes üzemek számához viszonyítva a nagyüzemek aránya az általunk vizsgált területeken 0,5–1% alatt van néhány városi körzet kivételével.²⁹

1–2% közötti arányt a nagyipari üzemek csak Brassó megyében és néhány városban képviseltek: pl. Kolozsvárt, Nagyváradon, Debrecenben, Aradon, Temesváron, és Szegeden. Még a nagyobb városok közül is több (Hódmezővásárhely, Szatmárnémeti, Nyíregyháza stb.) alatta maradt az 1%-os szintnek korszakunk végére is.³⁰ (ld. táblázatok). A vállalatok nagyságának növekedéséről reálisabb képet alkothatunk, ha a 6–10 és 11–20 fő közötti üzemkategóriák növekedését is megvizsgáljuk. Itt már kiemelkedő eredmények is megfigyelhetők. A 6–10 főt foglalkoztató üzemek aránya néhány városban korszakunk végére már 4–6%-os szintet ért el, pl.: Nagyváradon 5,1%, Szatmárnémetiben 4,4%, Aradon 4,5% Pancsován 5,2%, Kolozsvárt 5,1%. A növekedés már megindult, de az ipari „nagyüzemi” szintet még kevés vállalat érte el korszakunknak végéig. Igen figyelemreméltó, hogy a 11–20 fős csoportba tartozó üzemek száma legfeljebb ha 40–50%-kal magasabb a 20 főnél többet foglalkoztatókéknál.³¹ Az ipari népességén belül a kisiparban foglalkoztatottak részaránya, néhány erdélyi és tiszántúli vármegyében még korszakunk végén is megközelítette illetve Kis-Küküllő vármegyében elérte a 100%-ot. Erdélyben az ipari népesség 74%-a, a Tisza bal parti területeken 79,8%-a, a Tisza-Maros szögében 74,7%-a dolgozott a kisipari ágazatokban.³²

²⁸ Ránki György: Kisipari fejlődés Magyarországon. Budapest, 1967. 427.

²⁹ Saját számítások MKON, 1870. 298–322., illetve Magyar Korona országainak Népszámlálása (MKON) 1910. II. k., 51. alapján

³⁰ Saját számítások MKON, 1870. 298–322., illetve MKON 1910. II. k., 51. alapján

³¹ Saját számítások MKON, 1870. 298–322., illetve MKON 1910. II. k., 51. alapján

³² Saját számítások MKON, 298–322. alapján

Az iparvállalatok száma Erdélyben (1870–1910)

Hely	Össz. iparvállalat		Ebből 20 főnél többet foglalkoztató nagyüzemek				
	1870	1910	Segédüzemek száma	Üzemek aránya %	1910	Össz. munk.	1910
Alsó-Fehér vm.	2124	4318	655	8,97	11	7334	0,2
Beszterce-Naszód	1176	2744	1049	20,56	12	5105	0,4
Brassó vidék ill.	2796	3693	3978	32,44	57	12260	1,5
Csík szék ill. vm.	1103	3641	3528	43,51	23	8108	0,6
Fogaras vid. ill. vm.	719	1881	678	20,07	4	3378	0,2
Háromszék ill. vm.	2088	4812	4942	41,56	22	11889	0,5
Hunyad vm.	1080	5422	4034	33,78	27	11940	0,5
Kis-Küküllő vm*	412	1878	-	-	-	2613	0,0
Kolozs vm.	1751	3270	2823	43,74	10	6454	0,3
Kolozsvár tjv.	1793	2802	3295	30,84	42	10681	1,5
Maros-Torda vm.**	2475	3524	2449	32,39	20	7559	0,5
Marosvásárhely tjv.	1245	1486	803	18,81	19	4268	1,3
Nagy-Küküllő vm.	-	3787	695	9,98	13	6963	0,4
Szeben Szék ill. vm.	2840	5006	3147	24,51	45	12836	0,9
Szolnok-Doboka***	2072	4171	280	4,30	6	6510	0,1
Torda-Aranyos****	233	3198	298	5,75	4	5078	0,1
Udvarhely vm.	-	3516	707	13,33	7	5300	0,2

* Küküllő vm. adata 1870-ből

** Maros Szék ill. az 1870-es Torda adatai

*** Belső-Szolnok és Doboka vm. együttes adata 1870-ből

**** Csak Aranyos szék 1870-es adata

Az iparban foglalkoztatottak döntő része tehát korszakunk egészében a kisiparban dolgozott. Az ipar elterjedtsége a keleti országrészben rendkívül ellentmondásos volt. Voltak olyan megyék, ahol korszakunk kezdetén a vállalkozások száma még az ezret sem érte el. Fogaras vidékén, Kis-Küküllő vármegyében, Tordán és Aranyos vidékén messze kevesebb volt a vállalkozások száma ezernél. Ez a helyzet mélységes elmaradottságot jelentett. A másik véglet Erdélyben Brassó vidék és Szeben szék jelentette. Itt a vállalkozások száma a háromezretet is megközelítette ugyanekkor (ld. táblázatok). Néhány nagyobb erdélyi városban annyi vállalkozás is volt, mint esetleg 3-4 másik megyében. Ilyen körzeti ipari központok voltak: Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyszeben, Brassó, a kisebbek közül Segesvár, Medgyes, Beszterce, Erzsébetváros stb. A kisipar is egye nyilvánvalóbban a városokba tömörül és néhány jelentősebb város egész vidékek gazdasági központja maradt a múlt század második felében is. A Tiszántúlon és a Tisza–Maros szögében lényegesen kiterjedtebb ipari népességről és több vállalkozásról kell szólnunk már a kiegyezés utáni időkben is. Két olyan vármegye van, ahol legalább 1000 vállalkozás nem működött, egyik Krassó-Szörény! Tel-

jesen világos, hogy az itt kiépülő jelentős nagyipar miatt, a több munkalehetőség miatt volt alacsony a cégek száma. Ugocsa vármegye ezzel szemben a mérhetetlen elmaradottság világa volt. Az ellenkező véletet Torontál vármegye jelentette, közel 8000 vállalatával, de 5000 fölötti volt a vállalatok száma Békésben, Biharban, Szabolcsban, Temesben is. Ezek fejlett kisiparral rendelkező megyék voltak országosan is. A városok közül Debrecenben 3.130 vállalkozás működött. Ehhez hasonló helyzet a Tiszántúlon nem volt, Erdélyben is csak Brassó és Szében közelítette meg. Kétezer körüli vállalatszám már több várost jellemzett a kiegyezés körül: Nagyvárad vezette a sort (2130), Arad (1773) és Temesvár (1389) következett. Szegeden – amely gazdasági vonzását tekintve számunkra fontos, bár részben a Tisza túlszárnyán épült – a vállalkozók száma 1937 volt ugyanekkor.³³ Korszakunk végéig a vállalkozások 50–250%-os növekedése valósult meg. A fejlett kisiparral rendelkező területeken a növekedés akár a 100%-ot is elérhette, a magas bázis ellenére (Bihar, Temes, Szatmár megyék). Egészen különleges Krassó-Szörény ipartörténete. Korszakunkban a vállalkozások száma kilencszeresére(!) növekedett és 1910-ben már 8803 vállalat üzemelt a megyében. A gyáripari foglalkoztatottsága hozta létre a vásárlóképes keresletet, jelentős kisipart hívott életre e tájon. Az elmaradottabb megyék közül a nagy beruházások, a fokozódó szükségletek hatására a virágzó kisiparral rendelkező megyék közé emelkedett Krassó-Szörény. A másik iparfejlődési különlegesség Torontál megye volt. 1870 és 1910 között vállalatainak a száma a különlegesen magas (7709-es) szintről 18 215-re nőtt. Ez a vállalatszám páratlan az ország keleti vidékein, hisz még Temes megyében is „csak” 10 836 cég működött, nem is beszélve Erdélyről, ahol mindössze két megyében, Hunyadban és Szébenben dolgozott legalább 5000 vállalat. Tovább fokozza a torontáli fejlődés érdekességét, hogy a megye 20 835 fős ipari népességéből mindössze 3852 fő dolgozott a 20 munkánál többet foglalkoztató üzemekben, az ipari keresők 12,5%-a.³⁴ A torontáli iparfejlődés pontosan a szabad kisipari fejlődés példája. Az ország belső vidékeitől távol eső, igazi nagyvárossal nem rendelkező, rendkívül fejlett mezőgazdaságot felvirágoztató megye a kisipar melegágya volt. Nagybecskerek volt az egyetlen komolyabb nagyipari központ és esetleg Zsombolya. Nagybecskereken viszont csak cipő, cukor, sör, szőnyeg és bútorszövet, téglák és cserépgyárak működtek, így tág tere nyílt a kisiparnak. Zsombolya malom és téglagyári központ volt, így a piac nagyipari termékekkel való ellátásában nem segíthetett.³⁵

Pancsován egyetlen nagyobb malom működött mindössze. Néhány korábban kiugró iparral rendelkező város nem tud alkalmazkodni az új viszonyokhoz.³⁶

³³ Uo. 263-297., MKON 1910. II. 51., 416., 681., 593., 845., 729., 597.

³⁴ MKON 1910. II. 6., 51. alapján saját számítás

³⁵ Haraszthy Lajos: Ipar, kereskedelem, hitelügy forgalom. In: Magyarország Vármegyéi és Városai (MVV), Torontál megye. Budapest, 1896. 244–245.

³⁶ Borovszky Samu szerk.: MVV, Torontál megye. Budapest, 1896. 244-245.

Csökken a vállalkozók száma 1870 és 1910 között például Brassóban vagy Segesvárt. A vállalatok számának 20–30% növekedése mellett az önálló vállalkozók száma 5–15%-kal csökkent. Nyilvánvaló a kisipari vállalkozók egy részének csődje vagy beolvadása a részvénytársaságokba. A vállalkozások száma mérsékelten növekedett (a lakosság növekedési ütemének kisebb mértékben (olyan korábban jelentős tradicionális iparral rendelkező városokba, mint Arad, Debrecen, Marosvásárhely, Kolozsvár, Nagyvárad, Szeged, Temesvár (ld. táblázat). Ezek a tények már a kisipar századforduló körüli visszavonulását, válságát és a nagyipar térhódítását érzékeltetik. Az iparban foglalkoztatott munkások és értelmiségiek száma valamennyi itt vizsgált megyében és városban gyorsabban, vagy azonos módon nőtt (az egyetlen Temesvár kivételével) mint az össznépeség (ld. táblázat).

A nagyipar tehát növelte arányát a korszaknak kezdetét jelző elhanyagolhatóan alacsony szintről a korszaknak végét jelző (20–25%-os) szintre. Mindezek ellenére a kisiparban dolgozott még az ipari népesség háromnegyede.

A hazai iparfejlődés sajátosságai, ellentmondásosságai a keleti területeken nagyon plasztikusan jelentkeztek. A kisipar visszavonulása az országos átlag alatt maradt. Néhány vármegyében a 90%-ot is meghaladta, még korszakunk végén is a kisipar súlya: Kis-Küküllő megyében 100%-os, Alsó-Fehérben 91%-os, Nagy-Küküllőben 90,02%-os, Torda–Aranyosban 94,25%-os, Hajdú megyében és Szabolcsban 94,75%-os, Szilágyban 98,70%-os, Ugocsán 94,61%-os, Temes megyében 97,14%-os és Csongrád megyében 96,83%-os volt a kisipar részesedése az ipari foglalkoztatottságban 1910-ben. Ezek elgondolkodtató számok. Tíz vármegyét rekesztettek ki (esetleg egy-egy nagyobb városuk kivételével) a tőkés nagyipar térhódításának folyamatából.

A városok e vidékek feltétlen nagyipari központjává váltak. Debrecen iparában a világháború előttre már csak 64,36%-ot, Aradéban 58,9%-ot, Temesvárában 51,98%-ot, Szeged iparában pedig 62,99 %-ot képviselt a kisipar. Az erdélyi városok közül Brassóban 67,66%-ra, Kolozsvárt 69,14%-ra esett vissza a kisipar részesedése. Külön érdemes szólni az iparilag fejletlenebb erdélyi vidékek sajátosságáról. Néhány iparilag fejletlen megyében kiugróan magas volt a fejlett kisipar hiánya miatt a nagyipari foglalkoztatottság. Ilyen quasi-fejlett struktúrát figyelhetünk meg Csíokban, ahol 56,49% volt mindössze a kisipar aránya 1910-ben. Hasonló helyzet a következő vármegyékben figyelhető meg:

Megye	Kisipar aránya 1910-re
Háromszék	58,44%
Kolozs (Kolozsvár nélkül)	56,24%
Maros-Torda (Marosvásárhely nélkül)	67,61% ³⁷

A kisipar tehát még a modernizáció folyamatában lényeges hátrányokkal küzdő benti országrészekben is veszített korábbi súlyából. Az iparosodó nagyváros gyáripára, az egységesülő belső piac, sőt a Monarchia egységesülő piaca jelentők konkurenciát jelentett a kisiparnak és átalakulásra, beilleszkedésre kényszerítette.

A „minőségi kisipar” kialakulása, problémái

A kisipari termékek csak akkor lehettek kifizetődőek s vásárlónak, épp a nagyiparban előállított termékek alacsonyabb önköltsége és így nyilvánvalóan olcsóbb ára – miatt, ha a kisipari termék jobb minőségű volt, mint a gyári.

Hogyan feleltek meg a kisipari termékek a minőségi elvárásoknak? A kérdés megválaszolásánál két szempontot kell figyelembe vennünk, egy társadalomlélektantit és egy gazdaságit. Társadalomlélektani szempontból a kisipar vitathatatlán előnyt élvezett. Az átlagember értékítélete szerint – máig élően – a kisipari munka terméke kedvezőbb elbírálásban részesült, mint a sorozatban gyártott. Az utóbbi viszont lényegesen olcsóbb volt és nem is feltétlenül rosszabb minőségű.

A századfordulón már – éppen az említett okok miatt – a *minőség vonatkozásában is kimutatható a kisipar válsága*.³⁸

A folyamat oka az volt, hogy a nagyipari konkurencia miatt a piaci árak egyre csökkentek, az alapanyagárak pedig emelkedtek. Így érthető, hogy termékét: „*rosszabb anyagból, gyorsan rója egybe a csizmadia, hogy a mennyiség révén keresetét szaporítsa...*”³⁹

Baj volt azonban a *szabóknál, varrónőknél* is. Az *asztalosok* sem bírták a konkurenciát – csak aki vidéken, főleg „*épületmunkán*” dolgozott. „*Egyébként azonban teljesen a tárház és a gyár foglalta el a bért...*”.

„*Az a sok ún. divatbútor, amit a kevésbé jómódú, de úri voltára számot tartó körök szállásain láthatunk, egy szálig majdnem mind a tárházból került ki.*”⁴⁰

Mennyire hasonlít ez a panasz a debreceni asztalosok panaszához! (ld. fentebb.)

³⁷ Saját számítások MKON 1910. II. 51., 60. alapján

³⁸ Saját számítások MKON 1910. II. 51., 60. alapján

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

A kovácsokban a lópatkolás és a szekerjavítás tartotta a lelket, „ez irányban nincs mit tartaniuk a nagy ipar versengésétől.”⁴¹ A lakatos mesterek zöme már pusztán csak javítással foglalkozott, mert „a lakatosság egész területén a gyár-*ipar tartja a gyeplőt*”.⁴² A fazekasok sem voltak – mint fentebb már írtunk erről – fényesebb helyzetben: „A magyar fazekas sorsának ura – kevés kivétellel a piaci kofa és a kiskereskedő.” A tímárt „a bőrgyár versengése nyomja agyon. A bádogos is csak épületmunkán dolgozhat gazdaságosan, hisz „a kézzel munkált bádogedény kelendőségét a gyári termék olcsósága bénítja meg.”⁴³

A kortárs idézett véleménye éppen a „nagyobb” szakmák nehézségeire világitott rá. A nagyipari konkurencia már igen sok kisipari ágazatban érezhető volt. Vidéken ugyan kevésbé, de itt is megtorpant korszakunk végére jó néhány szakma fejlődése.

A vállalatnagyság növekedése

1880-90-es évektől kezdődően: jelentékenyen meggyorsult a „segédek” foglalkoztatása valamennyi iparágban.⁴⁴ E folyamat eredményeként a kisipar súlya fokozatosan csökkent, s a munkások mind nagyobb része került át – a már mind több – nagyipari jellegűvé fejlődő üzemben.

Táblázatunk az említett fejlődést dokumentálja 1890-1910 között: (Vállalatkategóriák növekedése %-ban):

		1890–1900	1900–1910
1	segéddel	30,3 %	11,4 %
2	segéddel	46,4 %	17,1 %
3-5	segéddel	53,1 %	29,3 %
6-10	segéddel	48,1 %	56,9 %
11-20	segéddel	62,4 %	72,5% ⁴⁵

Mint látható, a nagyobb üzem nagyságnál a fejlődés intenzívebb volt. A vállalatok nagysága természetesen iparágaktól is függ. Nem azonos egy építőipari és pl. egy gépipari jellegű vállalat nagysága – hasonlóan gazdaságos vállalatokat figyelembe véve, azonos időszakban – sem.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Ránki György: Kisipari fejlődés. i.m. 434.

⁴⁵ Laky Dezső: Az iparosok szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp., 1930. – idézi Ránki: i.m. uo.

Elsőként az egy vállalkozóra jutó segéd személyzet arányát mértük fel. Egy vállalkozóra jutó segéd személyzet aránya 10 erdélyi és tiszántúli városban (1870–1910).

Város	Egy vállalkozóra jutó segéd személyzet aránya	
	1870	1910
Brassó	1 : 1.8	1 : 2.0
Kolozsvár	1 : 1.4	1 : 3.2
Marosvásárhely	1 : 1.2	1 : 2.1
Segesvár	1 : 1.1	1 : 1.3
Arad	1 : 1.9	1 : 3.6
Temesvár	1 : 1.8	1 : 4.1
Debrecen	1 : 1.7	1 : 3.1
Nagyvárad	1 : 1.3	1 : 2.8
Szatmárnémeti	1 : 0.6	1 : 2.1
Szeged	1 : 1.4	1 : 3.5 ⁴⁶

Az egy vállalkozóra jutó „segéd személyzet” (munkások és hivatalnokok) arányának növekedése már önmagában is figyelemreméltó. Valamennyi itt vizsgált s egy-egy jelentősebb terület gazdasági központjaként funkcionáló városban jelentősen növekedett a munkások és tisztviselők aránya. Temesváron igen jelentős, négyeszeres növekedést tapasztaltunk, de Arad, Kolozsvár és Debrecen vagy Nagyvárad példája⁴⁷, vagy Erdélyben Brassó és Nagyszében fejlődése a nagyobb üzemek térhódításáról álmodik. Kiemelnénk, hogy a legnagyobb lakosságszámú vitathatatlan körzeti gazdasági centrumokban volt a leglendületesebb a vállalati növekedés is.

A második szintet a kisebb gazdasági centrumok fejlődése jelentette (Marosvásárhely, Szatmárnémeti). Ezek kisebb 20–45 000 közötti városok voltak. Közös jellemzőjük, hogy már megindult a várostípusban is a vállalati növekedés. Marosvásárhelyt, Szatmárnémetiben – amelyek egy ténylegesen fejletlenebb terület központjai voltak – igen lendületesen.

A harmadik szintet a kisvárosok jelentették. Itt Segesvárt vettük fel, de Beszterce, Szilágysomlyó, Kézdivásárhely, Medgyes vagy Csíkszereda is állhatott volna táblázatunkban. E kisebb városokban is alakult pár nagyobb üzem, de még

⁴⁶ MKON 1870 és 1910 II. k. alapján, saját számítások

⁴⁷ Egyed Ákos: Falu, város, civilizáció. Bukarest, 1982. 277.

az önálló és egyedül dolgozó vállalkozók, a hagyományos kisipar dominált korszakunk végén is.⁴⁸

Országos adatainknál vázoltuk, hogy milyen jelentős volt a munkások számának növekedése – ami a nagyobb üzemkategóriák egyre intenzívebb térfoglalásában jelentkezett.

A látszólag egyszerű átalakulás azonban több folyamat kölcsönhatásának eredménye volt:

Nőtt csaknem valamennyi vizsgált városban a *vállalkozók száma* (Brassó, Segesvár és Marosvásárhely kivételével). Mindenütt kimutatható az emelkedés (1870–1910 között).

Ez a *növekedés* azonban *lassúbb* volt az *össztlakosság növekedésének üteménél* – ezért mutat többnyire erősen hanyatló tendenciát a vállalkozók aránya az össztlakosság százalékában.

---

⁴⁸ Hasonló gondolatok: Egyed: i.m. 277. – Aradot, Temesvárt, és Nagyszebent tekinti az általa vizsgált terület motorjának.